

Renata Przybylska

Uniwersytet Jagielloński, Instytut Języka Polskiego PAN

<https://orcid.org/0000-0001-7787-6383>

Słownictwo religijne w Wielkim słowniku języka polskiego PAN

Wielki słownik języka polskiego PAN (WSJP) powstaje od 2007 roku w zespole, którego koordynatorem jest Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk. Redaktorem naukowym słownika jest Piotr Źmigrodzki. Genezę słownika i historię prac rozłożonych na kolejne etapy przedstawia publikacja zbiorowa z 2018 roku (WSJP 2018). Słownik otwiera nowy rozdział w historii polskiej leksykografii jednojęzycznej, jest bowiem pierwszym słownikiem opracowywanym od podstaw jako słownik wyłącznie elektroniczny.

W chwili obecnej słownik w postaci online na stronie wsjp.pl udostępnia czytelnikowi 48 115 haseł, w których mieszczą się — ze względu na to, że wiele haseł obejmuje jednostki wieloznaczne — 91 504 podhasła¹.

W niniejszym opracowaniu zamierzam omówić jeden dział tematyczny polskiego słownictwa, mianowicie słownictwo religijne obecne w WSJP. Jak wiadomo, ostatnim przed WSJP słownikiem, który można nazwać wielkim, był *Słownik języka polskiego* pod red. Witolda Doroszewskiego. Powstawał on w określonych uwarunkowaniach politycznych i ideologicznych, dlatego słownictwo religijne było w nim odnotowywane w stopniu ograniczonym. Z tego względu słownik ten był poddawany słusznej krytyce. Oto jedna z opinii:

Pominięto tam wiele nazw związanych ze sferą religijną, a jeśli wprowadzono niektóre wyrazy, na przykład *adwent*, *krucjata*, *paschał*, *Wielki Post*, to ich definicje są nieścisłe lub niewłaściwie zinterpretowane (Sobczykowa 1994). Ponadto pewne hasła, jak chociażby *pan*,

¹ Dostęp: 4.04.2022.

pasterz, *wielbić* opatrzone kwalifikatorami daw., przestarz. (Wysocka 1987: 81) przez co tracą one funkcjonalny charakter dla współczesnego języka. Słownik Doroszewskiego to bardzo wyrazista egzemplifikacja zależności językoznawstwa od ustroju i obowiązującej ideologii. Stąd jego właściwie ateistyczny charakter (Rembiszewska 2011).

Szczegółowe omówienie słownictwa religijnego w słowniku Doroszewskiego zawiera artykuł Joanny Sobczykowej z 1994 roku.

Jak zatem inkryminowane słownictwo przedstawia się w najnowszym i najobszerniejszym słowniku języka polskiego, jakim jest obecnie niewątpliwie WSJP PAN?

Wydobycie ze słownika interesującego nas zbioru słów umożliwia fakt, że leksyka w WSJP została poddana klasyfikacji tematycznej. Zasady tej klasyfikacji obszernie omawia jej autorka Barbara Batko-Tokarz w swojej monografii z 2019 roku (Batko-Tokarz: 2019). W zaproponowanej siatce tematycznej odnajdujemy pole nadrzędne *Człowiek w społeczeństwie* i w nim interesujące nas podpole *Religia — kościół*. Stanowiąca część słownika wyszukiwarka umożliwia wyłonienie listy haseł zakwalifikowanych do tego pola tematycznego. Ewentualne zestawienia liczbowe nieco zaciemnić może fakt, że jedno i to samo hasło — zgodnie z przyjętą koncepcją — może być przyporządkowane do więcej niż jednego pola tematycznego. Dlatego przedstawiane niżej dane liczbowe należy czytać w kontekście tego rozstrzygnięcia metodologicznego.

W polu *Religia — kościół* znajduje się 2 307 haseł. Zbiór ten stanowi blisko 5% całości ujętego aktualnie w WSJP słownictwa. Trudno ocenić, czy jest to relatywnie dużo, czy relatywnie mało, nie mając porównania z liczebnością innych pól tematycznych. W obrębie kategorii nadrzędnej *Człowiek w społeczeństwie* słownictwo religijne konkuruje z następującymi pozostałymi 11 kategoriami pojęciowymi: *Funkcjonowanie państwa* — 3 596 haseł, *Przynależność i podział terytorialny* — 2 389 haseł, *Wojsko i wojna* — 2 176 haseł, *Prawo i łamanie prawa* — 3 050, *Zasady współżycia społecznego* — 67 46, *Język* — 2 768 haseł, *Tradycja* — 2 901 haseł, *Edukacja i oświata* — 1 651 haseł, *Środki masowego przekazu* — 1 073 hasła, *Biznes* — 2 059 haseł, *Finanse* — 2 611 haseł. Cała kategoria nadrzędna *Człowiek*

w społeczeństwie liczy 25 595 haseł, zatem pole *Religia* — *kościół* ze swoimi 2 307 hasłami stanowi 9% tego zbioru. Zestawiając te dane, można wysunąć ostrożny wniosek, że słownictwo religijne nie wysuwa się na pierwszy plan, ale też nie zajmuje pozycji marginalnej w tej nadrzędnej kategorii tematycznej.

Pole *Religia* — *kościół* w WSJP zostało podzielone na cztery podpola:

- Wyznania: zasady i prawdy wiary — 812 haseł;
- Sakramenty i obrzędy religijne — 695 haseł;
- Osoby związane z religią i kościołem — 718 haseł;
- Miejsca i instytucje związane z religią i kościołem — 280 haseł.

Bez przyporządkowania do któregoś z powyższych podpól w tym zbiorze pozostaje 113 haseł.

Przedstawię teraz charakterystykę pojęciową słownictwa skupionego w tych kategoriach. Postaram się zwrócić uwagę przede wszystkim na słownictwo nowsze chronologicznie lub nieodnotowywane w dawniejszych słownikach. Jako słownictwo nowsze traktuję umownie słowa powstałe nie wcześniej niż w 2. połowie XX wieku.

Już same nazwy kategorii tematycznych, zawierające słowa: *sakrament* czy *kościół*, sugerują, że słownictwo religijne w WSJP jest chrystianocentryczne i, co oczywiste ze względu na polską historię i kulturę, eksponuje najsilniej słownictwo związane z katolicyzmem. Bliższy przegląd pokazuje jednak, że w WSJP odnotowano niemało słów odnoszących się do innych wyznań i religii. I tak reprezentowane jest tu słownictwo związane z kościołem ewangelickim, np. *baptysta*, *diakonisa*, *kalwinista*, z prawosławiem: *ikonostas*, *wertep* ‘bożonarodzeniowa szopka (model stajenki betlejemskiej) w kulturze prawosławnej i greko-katolickiej, przypominająca formą cerkiew albo chłopską chatę, połączona z teatrem kukielkowym’; judaizmem, np. *balsaminka*, *bar micwa*, *cadyk*, *chasydyzm*, *dybuk*, *filakteria*, *lewi-ta*, *menora*, *szabas*, *sabat*, *Tora*, *blogosławionej pamięci*, z islamem: *ajattollah*, *marabut*, *meczet*, *minaret*, *mizar*, *szahid*, z buddyzmem:

bonza, mantra, zen czy z hinduizmem, np. *mandala, Hare Kriszna, oświecenie*. W badaniach nad słownictwem religijnym w języku polskim pojęcie słownictwa religijnego mniej lub bardziej świadomie utożsamiane jest ze słownictwem odnoszącym się do chrześcijaństwa, co nie dziwi, biorąc pod uwagę ogromną przewagę liczebną tej subkategorii leksykalnej. I tak np. Sobczykowa, choć deklaratywnie definiuje słownictwo religijne szeroko, jako „związane z religią chrześcijańską i/lub innymi religiami” (Sobczykowa 1994: 129), w części analitycznej swojego opracowania zajmuje się tylko słownictwem chrześcijańskim.

Słowa nieprzyporządkowane do żadnego subpolu opisują ogólnie postawy człowieka wobec religii, Kościoła, kleru, np. *ateizm, antyklerykalizm, antykościelny, laicki, świecki*, w tym postawy nowe jak *postklerykalizm* (2015), czyli ‘przekonanie, iż w Kościele dominującą rolę odgrywać powinny osoby świeckie, z pomniejszeniem dotychczasowej pozycji kleru’. Zawierają też ocenę, np. *pobożnisiostwo, religiancki, świętoszkowaty*. Zwraca uwagę jako nowość słowo *sacrobiznes* (2002) oznaczające ‘działalność gospodarczą prowadzoną w związku z praktykowaniem religii przez jej wyznawców’.

Pole Wyznania: *zasady i prawdy wiary* jest bardzo liczne — 812 haseł. Zasadniczy trzon pojęciowy w tej kategorii tworzą nazwy różnych wyznań, religii, odłamów religijnych czy kościołów lub sekt. Trudno cytować wszystkie, zatem tytułem przykładu podam te, które mieszczą się pod literą *k*, ograniczając się do nazw rzeczownikowych z kategorii abstraktów: *kalwinizm, katolicyzm, kocia wiara, Kościół Adwentystów Dnia Siódmego, kościół maronicki*.

Ważną grupę stanowią także nazwy różnych koncepcji religijno-filozoficznych lub teologicznych oraz doktryn religijnych dotyczących interpretacji zasad wiary i sposobów ich wcielania w życie, pod wspomnianą literą *k* znajdujemy na przykład *koncyliaryzm, kreacjonizm, kwakierstwo, kwietyzm*, a pod literą *p*: *panislamizm, panteizm, papizm, pelagianizm, poganizm, pogaństwo, politeizm, prawosławie, prezbiterianizm, protestantyzm, prozelityzm, purytanizm*.

Ze względu na chrystianocentryczny charakter słownika omawiana kategoria objęła liczne nazwy i tytuły, w tym często wieloczłonowe peryfrazy, odnoszące się do Boga i świętych, np. *Ojciec*, *Syn Boży*, *Odkupiciel*, *Mesjasz*, *Najświętsza Panienka*, *Madonna*, oraz podobnie ukształtowane językowo nazwy wydarzeń z życia Chrystusa, np. *Przemienienie Pańskie*, *Męka Pańska*, *Ostatnia Wieczerza*. Wśród nowych jednostek można wymienić np. hasła *nowe stworzenie*, *starsi bracia w wierze*.

Pole *Sakramenty i obrzędy religijne* obejmuje 695 jednostek, stosunkowo dużo jest tu czasowników i zwrotów czasownikowych (łącznie 194 hasła), nazywających różne czynności i działania związane z kultem religijnym np. *adorować*, *błogosławić*, *chwalić*, *beatyfikować*, *kanonizować*, *konsekwować*, *klęczeć*, *ktos pada/leży krzyżem*. Można tu wskazać następujące centra znaczeniowe: nazwy świąt i okresów roku liturgicznego, np. *Popielec*, *Niedziela Palmowa*, *Wielkanoc*, *adwent*; nazwy rodzajów mszy i nabożeństw, np. *suma*, *pasterka*, *rezurekcja*, *egzekwie*, *droga krzyżowa*, *gorzkie żale*; nazwy modlitw, np. *godzinki*, *litania*, *pacierz*, *różaniec*, *suplikacja*, *zdrowaśka*; nazwy innych praktyk związanych z religią, np.: *egzorta*, *pokuta*, *post*, *wypominki*, *podzwonne*, *wiatyk*, *oblóczyny*, *odpust*, *zapowiedzi*. Jeśli chodzi o rzeczowniki konkretne w tym polu tematycznym, to odnoszą się one najczęściej do strojów związanych z kultem, np. do ubiorów kapłanów czy zakonników: *habit*, *komża*, *piuska*, *stuła*, oraz do różnych przedmiotów — rekwizytów o charakterze religijnym, np. *chrzcielnica*, *dyptyk*, *gromnica*, *kadzidło*, *kapa*, *medalik*, *wotum*. W tym polu umieszczono też nazwy takich elementów stroju, które są motywowane religijnie, a dotyczą innych wierzeń niż chrześcijańskie, np. *burka*, *czador*, *kwef*, *kipa*, *mycka*. Do słownika trafiły też reproduktory z pamięci wielowyrazowe formuły o charakterze religijnym, znane katolikom: z *Bogiem*, *na wieki wieków amen*, *świeć panie nad jego duszą*. Część słów odnosi się do obrzędów dziś już niepraktykowanych, np. *wywód* ‘zwyczajowa ceremonia kościelna, współcześnie niepraktykowana, podczas której kobieta po porodzie i połogu dostępowwała oczyszczenia’, *biczować się*.

Do warstwy najnowszej należą słowa opisujące nową religijną obrzędowość, wynikającą z motoryzacji społeczeństwa: *autosacrum* (1970) ‘uroczystość, podczas której samochody uczestników zostają powierzone opiece Boga poprzez odmówienie stosownych modlitw i pokropienie ich przez kapłana wodą święconą’; *motosacrum* (2014) to samo znaczenie; *motopielgrzymka* (2010) ‘motocyklowa podróż grupy osób do miejsca kultu religijnego’. Papieskim wizytom zawdzięczamy zapożyczenie z języka włoskiego też związane z motoryzacją: *papamobil/papamobile* (1983). Powiązanie praktyk religijnych ze sportem i rozrywką odzwierciedla nowe słowo *rowerosacrum* (1995) uroczystość, podczas której rowery uczestników zostają powierzone opiece Bożej poprzez odmówienie stosownych modlitw i pokropienie ich przez kapłana wodą święconą’.

Nazwy osobowe *pierwszokomunista* (1979), *pierwszokomunistka* (2006) są reakcją języka na potrzebę wyraźniejszego wyodrębnienia i nazwania osób — dzieci przyjmujących pierwszą komunię świętą.

Nieznane wcześniej formy przystępowania do komunii opisuje słowo *handkomunia* (2008) ‘sposób przyjęcia komunii świętej polegający na złożeniu konsekrowanej hostii na otwartą dłoń wiernego, który sam wkłada ją sobie do ust i spożywa’. Nową nazwą nowego typu modlitwy jest *szturm modlitewny* (2005), związany z żarliwymi modlitwami o zdrowie dla odchodzącego z tego świata Jana Pawła II.

Pole *Osoby związane z religią i kościołem* jest najliczniejsze i skupia rzeczowniki — nazwy osobowe i pochodne od nich przymiotniki, marginalnie występują tu czasowniki i przysłówki. Tu znów trzon pojęciowy tworzą nazwy wyznawców różnych wyznań, ruchów religijnych czy doktryn. Oprócz tego występują nazwy osób pełniących określone funkcje w Kościele, np. *akolita*, *animator*. Licznie reprezentowany jest zbiór nazw osób członków i członkiń zgromadzeń zakonnych. Nowsze nazwy osobowe to np. *oazowicz* (1984) ‘osoba należąca do oazy — organizacji przykościelnej skupiającej młodzież katolicką w celu pogłębiania wiary i wspólnego spędzania czasu’ oraz synonimiczna nazwa *oazowiec* (1983),

trads (2002) ‘osoba wyznania rzymskokatolickiego preferująca obowiązujące przed Soborem Watykańskim II poglądy na sprawy społeczne, doktrynalne i liturgiczne, w szczególności sprawowanie mszy świętej w nadzwyczajnej formie tego rytu’, *neon* ‘osoba wyznania rzymskokatolickiego należąca do wspólnoty neokatechumenatu’.

Także najnowszą warstwę stanowią w tym zbiorze nazwy żeńskie: *animatorka*, *baptystka* (1994), *ewangelizatorka* (1995), *islamistka* (1994), *islamolożka* (2016), *jehowitka* (1974), *kociarka* (1. poł. XXI w.), *oazowiczka* (1984), *oazowa* (2003), *oazówka* (2004), *szahidka* (2001).

Wśród neologizmów marginalnie pojawiają się przymiotniki, np. *jehowicki* (1979). Nowe realia życia religijnego nazywają nowe słowa, takie jak *bibling* (2012) pot. ‘publiczne czytanie Biblii przez wiele osób w tym samym czasie’, *cyberteologia* (2000) ‘teologiczne rozważania na temat chrześcijaństwa w erze Internetu’ i *cyberteolog* (2000). W wielu ujawnia się krytyczna postawa wobec Kościoła, np. *klerofob* (2004), oraz wobec jego wyznawców, np. *moher* ‘pot. pogard. osoba starsza lub w średnim wieku związana z konserwatywnym nurtem polskiego katolicyzmu, reprezentowanym m.in. przez Radio Maryja’ i *moherowe berety* wraz z pochodnym przymiotnikiem *moherowy* pogard. ‘związany z konserwatywnym nurtem polskiego katolicyzmu, reprezentowanym m.in. przez Radio Maryja’. Świadectwem światopoglądowych napięć w łonie Kościoła katolickiego są neologizmy, takie jak *dewojtylizacja* (2008) ‘kwestionowanie nauczania i poglądów Jana Pawła II’, *euroksiądz* (2009) ‘ksiądz, który jest zwolennikiem Unii Europejskiej i ma liberalne poglądy polityczne’, *natankowiec* (2011) ‘osoba, której poglądy na religię katolicką są skrajnie konserwatywne’ nazwa od założyciela ruchu ks. Piotra Natanka; *radiomaryjniak* pot. ‘słuchacz Radia Maryja podzielający poglądy głoszone w tym radiu’. O instrumentalizacji religii w świecie popkultury mówią słowa: *katocelebryta* (2011) ‘osoba popularna w mediach, publicznie przyznająca się do bycia katolikiem i w swoich wypowiedziach odwołująca się do religii katolickiej’ i żeński odpowiednik *katocelebrytka* (2013).

Pole *Miejsca i instytucje związane z religią i kościołem* jest najmniej liczne. Kategoria miejsc obejmuje nazwy świątyń różnych wyznań, np. *kościół, zbór, synagoga, cerkiew, meczet*, w tym kościołów o szczególnej funkcji, np. *archikatedra, bazylika*; nazwy części budynku kościoła, np. *ambona, zakrystia* lub innej świątyni, np. *babiniec*; nazwy zabudowań klasztornych i ich części, np. *kapitularz, refektarz, rozmównica, wirydarz*. W tym polu pewne jednostki są równolegle zakwalifikowane pod względem dziedzinowym do słownictwa związanego z architekturą (jest ich 16). Osobną grupę tworzą nazwy miejsc związanych z realiami znanymi z Biblii i Ziemi Świętej, np. *wieczernik, Golgota, ogrójec/Ogrójec*.

Nacechowanie religijne przestrzeni codziennego życia objawia się w licznych zbiorze nazw typu *bazylianie, dominikanie, franciszkanie, norbertanki, urszulanki, szarytki*, funkcjonujących zarówno jako nazwy zgromadzeń zakonnych, jak i nazwy miejsc — klasztorów lub kościołów związanych z tymi zakonami. Mamy tu do czynienia z charakterystyczną dla tej grupy polisemią słów opartą na metonimicznym przesunięciu typu ‘ludzie za miejsce’.

Kategoria *instytucje* obejmuje nazwy urzędów kościelnych i form organizacji Kościoła, np. *biskupstwo, arcybiskupstwo, diecezja, kustodia, parafia, opactwo*. Ponadto mieszczą się tu nazwy instytucji kościelnych takich jak *synod* lub form sprawowania kontroli np. *wizytacja kanoniczna*. Trafiły tu też nazwy niektórych organizacji zrzeszających ludzi świeckich, np. *Akcja Katolicka*, w skrócie *AK*. Część słownictwa odnosi się do nieaktualnych już realiów historycznych, np. *inkwizycja, świętokupstwo, Święte Officjum*.

Do nowych słów w tym polu należą m.in. *churching* (2008) ‘wybieranie przez wiernych innego kościoła niż ich parafialny za każdym razem, kiedy chcą uczestniczyć we mszy świętej’, *sakroturystyka* (2007) ‘zwiedzanie miejsc kultu religijnego’ i powiązane z nim słowo *sakroturysta* ‘osoba uprawiająca sakroturystykę’, *parafiada* (1993) ‘zorganizowany przez Kościół cykl zawodów sportowych lub innych konkursów, w którym rywalizują ze sobą przedstawiciele jednej lub wielu parafii’.

Ogólnie widać, że nowa leksyka religijna rozwija się zgodnie z ogólniejszymi tendencjami w pomnażaniu słownictwa języka polskiego. I tak silna współcześnie tendencja do tworzenia nazw żeńskich nie omija słownictwa religijnego. Reprezentują je, oprócz wyżej już wymienionych, derywaty takie jak *oazówka*, *oazowiczka*, *oazowa* pot. ‘kobieta należąca do oazy — organizacji’, *ikonopiska* (2001) ‘kobieta tworząca ikony — obrazy w cerkwi’, *szopkarka* (1988) ‘kobieta wyrabiająca szopki bożonarodzeniowe’, ale brak na razie np. *apostolki*, która w NKJP ma najwcześniejszą datację wskazującą na rok 1998.

Nowe słownictwo religijne wykorzystuje techniki tworzenia słów modne współcześnie, np. *tacomat* (2018) lub *ofiaromat* (2019) ‘samoobsługowe urządzenie służące do wpłacania datków w świątyni przy użyciu płatności elektronicznych’ jako nazwa utworzona na wzór leksemów *bankomat*, *wpłatomat* czy też *churching* ‘wybieranie przez wiernych innego kościoła niż ich parafialny za każdym razem, kiedy chcą uczestniczyć we mszy świętej’ jako formacja analogiczna do *klubing*, *leżing*, z nowym na gruncie polszczyzny, przeniesionym z angielskiego sufiksem *-ing*². Do formacji analogicznych należy też *parafiada*, utworzona na wzór słów *olimpiada*, *spartakiada* przez dodanie do podstawy sufiksu *-ada*.

System kwalifikatorów opisujących leksykę w WSJP umożliwia przeprowadzenie charakterystyki słownictwa religijnego między innymi ze względu na kryterium stylistyczne. Kwalifikator książkowy ma 271 jednostek, kwalifikator urzędowy zaledwie 8, a kwalifikator potoczny — 77. Jedno hasło *rela* ‘religia’ zostało opisane jako młodzieżowe. Pouczające jest bliższe przyjrzenie się słowom uznanym za potoczne. Należą do nich przede wszystkim tak zwane uniwerbizmy typu *jerozolimka* ‘Biblia Jerozolimska’, *brytyjka* ‘Biblia wydawana przez Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwa Biblijne’ mająca w WSJP definicję ‘XX-wieczne protestanckie tłumaczenie Pisma Świętego Starego i Nowego Testamentu z języków oryginalnych na język polski’, *gregorianka* ‘msza gregoriańska’,

² Portal nowewyrazy.pl (Obserwatorium Językowe Uniwersytetu Warszawskiego) podaje też słowo o podobnej budowie: *szopking* (2017) ‘odwiedzanie kościołów w celu obejrzenia szopek bożonarodzeniowych’.

majówka ‘nabożeństwo majowe’, *proboszczówka* ‘budynek należący do parafii, w którym mieszka proboszcz; znajdujący się przeważnie w obrębie zabudowań kościelnych’, a także słowa z języka dziecięcego, np. *Bozia*, *paciorek*. Nie zostały uznane za potoczne takie nazwy np. świąt czy obrzędów, które są w powszechnym obiegu wśród wiernych w Kościele katolickim, aczkolwiek w ujęciu teologicznym i w nomenklaturze liturgicznej są identyfikowane za pomocą innych wyrażen. Przykładowo chodzi o *Boże Ciał* — oficjalnie to *Uroczystość Najświętszego Ciała i Krwi Chrystusa*, także *Dzień Zaduszny* nosi oficjalną nazwę *Wspomnienie Wszystkich Wiernych Zmarłych*. Nasuwa się więc pytanie, czy słownik ogólny języka polskiego powinien jakoś odnosić się do tych oficjalnych nazw stosowanych w terminologii katolickiej, czy ma prawo tę relację zignorować. W WSJP są też przykłady odnotowania zarówno nazwy obiegowej święta, jak i oficjalnej, np. *Trzech Króli* i oficjalne nazwy tego święta *Objawienie Pańskie* / *Epifania*; *Zielone Świątki* — oficjalny język religijny nazywa ten dzień świętem *Zesłania Ducha Świętego*.

W słowniku odnajdziemy też informacje dotyczące stopnia żywotności słów i ich miejsca w strumieniu zmian leksyki wynikających z tego, że pewne jednostki stopniowo wychodzą z użycia. Dzięki wyszukiwaniu haseł opatrzonych kwalifikatorem chronologicznym można wyłonić hasła uznane za dawne — jest ich 25 oraz przestarzałe — w liczbie 30. Kwalifikator dawny mają np. *bożnik* jako synonim do *deista*, *orędownik* ‘osoba wysłana przez kogoś w celu wykonania określonego zadania’, *jałmużnik* ‘w dawnych czasach duchowny przydzielony jakiejś ważnej osobie i w jej imieniu rozdający jałmużnę’. Do przestarzałych zaliczono m.in. takie słowa: *kum* ‘mężczyzna, który podaje dziecko do chrztu’, *Skład Apostolski* ‘credo-modlitwa’, *pleban* ‘proboszcz’, *luter* ‘luteranin’.

W warstwie słownictwa religijnego bardzo nielicznie reprezentowane jest słownictwo ekspresywne, będące nośnikiem ocen i waloryzacji uczuciowej. Wyszukiwarka ujawniła zaledwie 34 jednostki pejoratywne, 22 pogardliwe i 4 żartobliwe. Pejoratywa to np. *bigot*, *dewot*, *świętoszek*, *klerykalizacja*, *klerykał*, *religiant*, *religianctwo*, czyli nazwy piętnujące

falszywą pobożność lub zbyt szerokie wpływy Kościoła, ale także *bezbożnik*, *bezbożnictwo*, czyli określenia oceniające negatywnie życie bez Boga. Pogardliwe są określenia dla księdza takie jak *czarny*, *katabas*, *klecha*, *sukienkowy* oraz niektóre nazwy wyznawców innych religii niż własna, takie jak *bisurman*, *kociarz*, *goj*, w tym określenie *papista* dla katolików. Żartobliwy wydźwięk przypisali autorzy słownika właściwie tylko jednemu pojęciu; czasownikowi *zaobraczkoować* i pochodnym od niego derywatom w znaczeniu ‘pośluć kogoś’. Można w tym widzieć przejaw silnego tabu religijnego niepozwalającego żartować ze spraw związanych z Bogiem i religią.

Oprócz klasyfikacji tematycznej autorzy WSJP starali się odpowiednio opisać różnorakie słownictwo specjalistyczne, kwalifikując je do odpowiednich wyspecjalizowanych dziedzin ludzkiej działalności. Wśród nich znalazła się też jako taka szczególna, wyspecjalizowana dziedzina *religia* i w konsekwencji 775 haseł otrzymało ten kwalifikator. Można więc postawić kolejne pytanie — jaki jest stosunek słownictwa religijnego uznanego za wysoce specjalistyczne do słownictwa religijnego w ogóle w WSJP. Na 2 307 jednostek w polu tematycznym *Religia* — *kościół* przypada 775 haseł specjalistycznych, co stanowi aż 32 %. Przykładowo jako specjalistyczne pod literą *d* znalazły się między innymi hasła *dalmatyka*, *dogmat*, *dolina Jozafata*, *dyspensa*. Uprawnione jest więc twierdzenie, że słownictwo religijne w dużej swej części, właściwie w jednej trzeciej, to słownictwo trudne, wyszukane, erudycyjne, prawdopodobnie nieznane wielu przeciętnym użytkownikom polszczyzny, w tym także wyznawcom chrześcijaństwa i katolikom.

W WSJP można też potwierdzić danymi statystycznymi intuicyjne obserwacje dotyczące genezy leksyki religijnej. Pochodzenie wyrazów jest oznaczane w ten sposób, że podaje się nie tylko język bezpośrednio będący źródłem, ale też język lub języki pośredniczące w zapożyczeniu. Oznacza to, że jedno i to samo hasło może być opisane odesłaniem do więcej niż jednego kwalifikatora wskazującego na język pochodzenia. Poza tym w hasłach, które są frazeologizmami,

nie podaje się ich pochodzenia co do zasady. Czytając dane liczbowe, trzeba pamiętać o tych rozstrzygnięciach metodologicznych. Terminologia chrześcijańska ma swe korzenie przede wszystkim w łacinie. Toteż kwalifikatorem łacina, łacina kościelna, łacina średniowieczna oznaczono 380 haseł w polu tematycznym *Religia — kościół*. Po odjęciu frazeologizmów z puli wszystkich haseł zostaje 1 978 haseł jednowyrazowych, które mają informację o pochodzeniu słowa, latynizmy stanowią prawie 17% tej liczby haseł. Kwalifikatorem wskazującym na źródło słowa w grece opatrzone 137 jednostek, np. *apostoł*, *apostata*, *asceta*, *katecheta*. Z historii języka polskiego wiemy, że naszą chrześcijańską terminologię religijną ukształtował w jakimś stopniu język czeski — jednak w WSJP z tego zakresu znajdziemy zaledwie 34 hasła o genezie staroczeskiej i czeskiej, np. *biskup*, *klasztor*, *kościół*, *mszał*. Dość ważną grupę w słownictwie religijnym stanowią internacjonalizmy. I tak internacjonalizmy wspólne dla polskiego, angielskiego, niemieckiego i francuskiego tworzą zbiór złożony ze 123 jednostek, np. *eschatologia*, *konfirmacja*, *prozelita*. Znaczną jego część stanowią leksemy odnoszące się do innych niż chrześcijaństwo religii, np. *fatwa*, *buddyzm*. Ten fakt pozwala sformułować wniosek o tym, że lekсыka religijna jest w pewnym stopniu międzynarodowa i odzwierciedla uniwersalizm przede wszystkim religii chrześcijańskiej.

WSJP odnotowuje skrupulatnie nie tylko pojedyncze leksemy, lecz także jednostki nieciągłe, czyli frazeologizmy. W polu *Religia — Kościół* jest ich 329, czyli 14% całości słownictwa religijnego. Związki frazeologiczne zwykle mają charakter obrazowy i przyczyniają się do większej plastyczności języka. Ta teza sprawdza się także, gdy chodzi o słownictwo religijne. Frazeologizmy dotyczące Boga i religii są zwykle złożone z członów genetycznie rodzimych, co sprawia, że jest to fragment leksyki łatwiejszy, bardziej zrozumiały, bliższy myśleniu i językowi zwykłego, przeciętnego użytkownika polszczyzny. Z członem *Bóg* w słowniku znalazły się aż 122 jednostki nieciągłe. A przykładowo z członem *ojciec* odnotowano następujące stałe związki frazeologiczne: *ojciec apostolski* 'jeden z pisarzy wczesnochrześcijańskich, którzy powoływali się na autorytet apostołów lub

byli ich bezpośrednimi uczniami', *ojciec chrzestny*, *ojciec duchowny* 'w seminarium duchownym lub zgromadzeniu zakonnym osoba, która dba o przebieg formacji duchowej kleryków lub zakonników', *ojciec Kościoła* 'jeden z autorów dzieł teologicznych, żyjący w pierwszych wiekach chrześcijaństwa, stanowiący uznany przez Kościół katolicki autorytet w sprawach wiary', *ojciec pustyni* 'jeden z grona pierwszych mnichów chrześcijańskich, którzy żyli na pustyni w Egipcie, Syrii i Palestynie', *ojciec soboru/soborowy* 'duchowny mający prawo uczestnictwa w soborach Kościoła katolickiego', *ojciec Święty*. Z kolei z członem *Bóg* w słowniku znalazły się aż 122 jednostki nieciągłe. Nowe frazeologizmy reprezentuje wyrażenie potoczne *cicha taca* 'kościelna zbiórka pieniędzy podczas mszy świętej polegająca na wrzucaniu do koszyka tylko banknotów'. Do rzeczywistości duchowej odnosi się frazeologizm nieobecny w SJPD opatrzony kwalifikatorem rel. *nowe stworzenie* 'w chrześcijaństwie: człowiek, który uznał swoją grzeszność i wybrał Jezusa Chrystusa jako swojego pana i Zbawiciela'. Nie ma jednak na przykład hasła *nowa ewangelizacja*.

Niektóre frazeologizmy mają opis wskazujący na ich wieloznaczność i pierwotne źródło oraz pierwsze znaczenie w języku religijnym, np. *wieża Babel*, inne są opisane już tylko w znaczeniu zdesakralizowanym. W WSJP tych zdesakralizowanych w ogóle nie włącza się do kategorii tematycznej *Religia — Kościół*. Chodzi m.in. o takie wyrażenia, jak *alfa i omega*, *koziół ofiarny*, *jabłko Adama*.

Choć brak niektórych stałych związków o proveniencji religijnej, zwłaszcza biblijnej, może zaskakiwać, np. nie ma *syna marnotrawnego*, to trzeba wiedzieć, że wynika to z założeń metodologicznych dotyczących sposobu rejestracji frazeologizmów w WSJP. Znajdziemy więc w słowniku przymiotnik *marnotrawny*, który w jednym ze swych znaczeń został zdefiniowany jako 'taki, który postępuje nagannie i przynosi komuś wstyd, ale potrafi się opamiętać i poprawić swoje postępowanie' i w tym znaczeniu występuje w konstrukcjach *syn marnotrawny*, *córka marnotrawna*, *marnotrawne dzieci* itp.

Do haseł nieciągłych należą formuły i frazemy, jednak ich reprezentacja w WSJP jest wybiórcza, niepełna, nie ma np. takich formuł o charakterze religijnym, jak: *Pokój ludziom dobrej woli*, *Słowo*

ciałem się stało, ale są takie, jak: nie możecie służyć Bogu i mamonie, w imię Ojca i Syna i Ducha Świętego, świeć Panie nad jego duszą. Podobnie wybiórczo odnotowano przysłowia związane w jakiś sposób z religią: *Kto ma księdza w rodzie, temu bieda nie dobodzie.*

Indeks haseł uwzględnionych w WSJP PAN reprezentujących tematykę religijną może czasem dziwić. Odnosi się wrażenie, że siatka takich haseł zdradza pewne luki, a z drugiej strony zawiera hasła bardzo rzadkie, niszowe. Trzeba jednak pamiętać, że pewne hasła weszły do słownika niejako bocznymi drzwiami. Przykładowo, jeśli jakieś hasło jest wieloznaczne, to czasem jednym z jego znaczeń jest znaczenie religijne, przy czym może ono dotyczyć słownictwa bardzo rzadko używanego, które w przypadku braku homonimii raczej nie trafiłoby do słownika. Takim hasłem jest np. *szeryf*, opisany w słowniku w czterech różnych znaczeniach, z których jedno — zn. 3. odnosi się do sensu ‘w krajach muzułmańskich osoba ze znacznego rodu — potomek proroka Mahometa’. Podobnie obecność nazw własnych z kręgu religijnego ograniczona jest wyłącznie do tych, które stały się podstawą leksemów apelatywnych, np. jest hasło *Kain*, bo istnieje pochodny od niego przymiotnik *kainowy*, używany w wyrażeniach *kainowe piętno*, *znamię, plemię*, ale nie ma np. hasła *Abel*, bo to imię nie stało się podstawą jakichś derywatów.

W zbiorze frazeologizmów znalazły się przede wszystkim te, które zawierają segmenty opisane w pozostałej części słownika jako pojedyncze leksemy — hasła, np. *wieża Babel* jest, bo w słowniku mamy oczywiście hasło *wieża*, podobnie jest *Syn Boży*, bo są osobne hasła: *i syn*, *i boży*.

Na koniec warto postawić pytanie, na ile opis leksykograficzny słownictwa religijnego w WSJP odpowiada potrzebom, a może bardziej oczekiwaniom odbiorców? Jak można by ten opis udoskonalić i rozwinąć?

Być może instruktywne byłoby wydzielenie za pomocą kwalifikatorów haseł przypisanych do poszczególnych wielkich religii. Obecnie wyszukiwarka podaje listy haseł wyszukiwanych według dostępnych kryteriów, stanowiące swoistą „mieszankę” różnych religii.

Dla badaczy tradycji biblijnej w języku i kulturze przydałyby się funkcjonalność umożliwiającą wyłonienie ze zbioru słownictwa religijnego tak zwanych biblizmów, czyli wyrazów i zwrotów mających swoje źródło w Biblii.

Może przydałyby się jakieś linki wiążące zesakralizowane jednostki słownikowe ze słowami z leksyki religijnej, co pozwalałoby poznać i zrozumieć motywację semantyczną dla wielu słów i zwłaszcza dla frazeologizmów.

Literatura

- Bańko M., 2001, *Z pogranicza leksykografii i językoznawstwa. Studia o słowniku jednojęzycznym*, Wydział Polonistyki, Warszawa.
- Batko-Tokarz B., 2019, *Tematyczny podział słownictwa współczesnego języka polskiego — teoria, praktyka, leksykografia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Dąbrowska A., 2004, *Dnia dwudziestego piątego grudnia bywa Boże Narodzenie. Tematyka i słownictwo religijne w dawnych podręcznikach dla cudzoziemców*, w: Mikołajczak S., Więclawski T. (red.), *Język religijny dawniej i dziś*, Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”, Poznań, s. 197–206.
- Migdał J., Piotrowska-Wojaczyk A., 2018, *Leksyka religijna we współczesnych słownikach języka polskiego (nazwy zakonnic i zakonników)*, „Poznańskie Spotkania Językoznawcze” 34, s. 97–108, <https://doi.org/10.14746/psj.2017.34.7>
- Operacz J., *Katocelebryta watykanizuje sakrobiznes. Znacie najnowsze słownictwo religijne?*, <https://pl.aleteia.org/2020/11/04/katocelebryta-watykanizuje-sakrobiznes-znacie-najnowsze-slownictwo-religijne/> (dostęp: 22.05.2022).
- Piotrowska-Wojaczyk A., 2011, *Słownictwo religijne w „Praktycznym słowniku współczesnej polszczyzny” pod red. H. Zgółkowej*, w: Cyran G., Skorupska-Raczyńska E. (red.), *Język. Religia. Tożsamość*, t. 5: *W kręgu języka religii i wiary*, Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej, Gorzów Wielkopolski, s. 157–162.

- Rembiszewska D., 2011, *Czy podlasianie byli niepobożni? O leksyce religijnej w słowniczkach gwarowych z obszaru polski północno-wschodniej*, „Język — Szkoła — Religia” 6, s. 309–316.
- Rogowska-Cybulska E., 2006, *Słownictwo religijne w kaszubskim kalendarzu*, „Język — Szkoła — Religia” 1, s. 155–169.
- Sobczykowa J., 1994, *Leksyka religijna w słowniku współczesnego języka polskiego*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 50, s. 129–139.
- WSJP — Żmigrodzki P., Bańko M., Batko-Tokarz B., Bobrowski J., Czelakowska A., Grochowski M., Przybylska R., Waniakowa J., Węgrzynek K. (red.), 2018, *Wielki słownik języka polskiego PAN. Geneza, koncepcja, zasady opracowania*, Kraków.

Streszczenie

Artykuł opisuje słownictwo religijne i sposób jego przedstawienia w *Wielkim słowniku języka polskiego PAN*. Autorka charakteryzuje główne kręgi pojęciowe, w których skupiona jest leksyka religijna, analizuje zastosowane w opisie kwalifikatory chronologiczne, stylistyczne i pragmatyczne. Zwraca uwagę na jednostki leksykalne nowe, nienotowane we wcześniejszych słownikach.

Słowa kluczowe: leksykografia, klasyfikacja tematyczna

Summary

Religious vocabulary in the Great Dictionary of the Polish Language PAN

The article describes the religious vocabulary and the way it is presented in the *Great Dictionary of the Polish Language of the Polish Academy of Sciences*. The author characterizes the main conceptual circles in which the religious vocabulary is focused, and analyzes the chronological, stylistic and pragmatic qualifiers used in the description. She draws attention to new lexical units, not listed in previous dictionaries.

Key words: lexicography, tematic classification